

ADLARIN YARANMA QANUNAUYĞUNLUQLARI**R.Y.HƏBİBLİ***

Nominasiya prosesində təbii və süni obyektlərin adlandırılmasının ümumi prinsipləri, coğrafi realilərin əlamətləri, adlar üçün «tikinti» materialı kimi istifadə olunan ayrı-ayrı ləksemlərin məhsuldarlığı, işlənmə tezliyi diqqət mərkəzində durur, adların yarıldılması üçün ləksemin seçilməsi mühüm rol oynayır. Nominasiya cəmiyyətin tarixində çox zəruri və qanunauyğun hadisədir.

«Coğrafi adlar xalqın təsərrüfat həyatı əsasında kortəbii surətdə yaransalar da, kortəbiiilik özü də qanunauyğunluqlara tabedir. Çünki adlar müəyyən qanunauyğunluqlara müvafiq olaraq cəmiyyətin tələbatından yaranır. Hər bir toponim ictimai inkişafın müəyyən mərhələsində yaranır, dəyişir, yenisi ilə əvəz olunur. Toponimik tədqiqatda bu qanunauyğunluqların və prinsiplərin nəzərə alınması tədqiqatçının doğru nəticələrə gəlməsini təmin edir, başqa sözlə, yanlış mülahizələr irəli sürülməsinin qarşısını alır» (4, s.132).

Toponim çox nadir hallarda təsadüfi və mənasız olur. Şəxs adlarından fərqli olaraq toponimdə obyektin dominant əlaməti, ərazinin xarakterik cəhəti, yaxud hər hansı bir gözəçarpan, maraqlı keyfiyyət ifadə olunur. Adın əsasında duran əlamət bir obyektin digərindən fərqi, insan üçün hansı cəhətlərə görə faydalı olmasını göstərir:

YARPIZ – Qax rayonu ərazisində dağ. İlisu kəndindən cənubdadır. Dağ burada yarpız bitkisinin bolluğu ilə əlaqədar belə adlanmışdır.

ZOĞALLIQ – İsmayılı rayonunda kənd. Kənd zoğallıq (zoğal ağacları bol olan sahə) ərazidə salındığı üçün belə adlandırılmışdır (2, s.260, 242).

Obyektin xüsusiyyətləri, əlamətləri, insan kollektivinin təsərrüfat-iqtisadi həyatında rolu, vəzifəsi onun adına təsir etməyə bilməz. Adın yaranma zamanının nəzərə alınması da yalnız toponimlər üçün xarakterikdir, çünki onlar müəyyən şəraitdən asılı olur. Zaman faktorunu nəzərə almaq toponimlərin yaranmasının real mənzərəsini üzə çıxarmağa imkan verir. Coğrafi realini adlandıran subyektin milli mənsubluğu, ərazidə hakim olan dialektə münasibəti də diqqət mərkəzində durmalıdır.

* Həbibli Reyhan Yusif qızı – filologiya elmləri namizədi, BDU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının baş müəllimi

Göründüyü kimi, coğrafi adların əsasını hər zaman tarixi səbəblərdən ön plana çəkilən hər hansı bir üstün əlamət təşkil edir. Cəmiyyətin tayfa ittifaqlarına parçalandığı zamanlarda torpağın hansı qəbiləyə, tayfaya mənsub olmasını göstərmək vacib idi. Sonralar əkinçilik inkişaf etməyə başladı. Bütün bunlar toponimlərdə öz əksini tapırdı. Toponimlərdə ərazinin mənsub olduğu şəxsin adı, obyektin yeri də göstərilə bilər. Müasir dövrdə obyektin yaxınlıqdakı mühüm bir obyektə görə, müəyyən peşə sahiblərinin məskunlaşmasına görə, görkəmli adamların şərəfinə adlandırılması geniş yayılmışdır. Məsələn, Milli Məclisin yerləşdiyi küçə Parlament prospekti, Hüseyn Cavid bağının yerləşdiyi küçə Hüseyn Cavid prospekti, N.Nərimanovun heykəli olan küçə Nərimanov prospekti adlanır; İzmir küçəsində İzmir parkı, İzmir restoranı yerləşir; Xocalı prospektində (Xətai rayonu) Xocalı faciəsinə həsr olunmuş «Ana harayı» abidəsi vardır və s.

Zaman keçdikcə toponimlər fonetik dəyişikliyə uğrayır, coğrafi adın apelyativi arxaikləşir, alınma sözlərin mənşəyini müəyyənləşdirmək çətinləşir. Bu zaman toponimin əsasında duran əlamət anlaşılır:

KALAĞAYI – Ağsu rayonunda kənd. Şirvan düzündədir. Tədqiqatçıların fikrincə, Qalaqayın adından təhrifdir.

KAMLAKAN – Astara rayonunda kənd. ...Yerli məlumata görə, toponim təhrifə uğramışdır. Əslində *Kamalakəon* olmalıdır. Oynonim *Kamal* (şəxs adı) və talış dilindəki *kəon* (evlər) sözlərindən ibarət olub (a bitişdirici saitdir), «Kamala məxsus evlər» mənasını bildirir.

TULALAR – Xanlar rayonunda kənd. Əsl adı *Tülalılar*-dır. Kənd *Tül Alı* (Tül ləqəbi olmuşdur) adlı şəxsə məxsus olmuş və onun adı ilə tanınan binə yerində salındığına görə *Tlalılar* adlandırılmış, sonralar coğrafi ad təhrif olunaraq *Tulalar* şəklinə salınmışdır (2, 277, 278, 471).

Coğrafi obyektlərin nominasiyasının öyrənilməsi müasir ad sisteminin qanunauyğunluqlarını aşkar etməyə, keçmişdəki toponimiyatma proseslərini bərpa etməyə və müxtəlif tarixi mərhələlər üçün səciyyəvi olan tendensiyaların müqayisəsinə imkan verir. Bu prosesdə intra- və ekstralinqvistik amilləri, müasir semantik modelləri, onların əvvəlki dövrlərdə olan modellərdən fərqlərini müəyyənləşdirmək lazım gəlir.

Tədqiqatlar göstərir ki, yüzilliklər ərzində yaşayış məntəqələrinin adları antroponimlərdən əmələ gəlmişdir. Toponimiyada bu model çox məhsuldardır. Əsasən, yaşayış məntəqələrinin, torpaq sahəsi sahiblərinin, həmin ərazidə ilk məskunlaşan adamların ad, soyad və ləqəblərindən istifadə olunmuşdur:

ABBASABAD – Yardımlı rayonunda kənd. Yaşayış məntəqəsini XIX əsrin ortalarında pornayım (yaxud pornaim) tayfasına mənsub ailələr salmışdır. Toponim *Abbas* (şəxs adı) və *abad* sözlərindən ibarət olub, «*Abbasın bina etdiyi, saldığı kənd, Abbasın kəndi*» mənasındadır.

ABDULLAABAD – Hacıqabul rayonunda kənd. Şirvan düzündə, Kür çayı sahilindədir. Yaşayış məntəqəsini vaxtilə Cənubi Azərbaycandan gələrək Kür çayındakı balıq vətəgəsində işləyən ailələr salmışdır. Toponim *Abdulla* (şəxs adı) və *abad* komponentlərindən ibarət olub, «*Abdullanın kəndi*» mənasındadır.

ƏLİBƏYQIŞLAQ – Quba rayonunda kənd. Qusar maili düzənliyindədir. Toponim *Əli bəy* (şəxs adı) və *qışlaq* sözlərindən ibarət olub «*Əli bəyə məxsus qışlaq, Əli bəyin qışlağı*» mənasındadır. XIX əsrdə həmin rayonun ərazisindəki Zizik kəndinin bəylərindən biri – Əli bəy Zizikskiyə məxsus qışlağın adıdır... (2, s.8, 9, 215).

Toponimiyanın təhlilinin diaxron istiqamətdə aparılması faydalıdır. Adətən, qədim mənbələrdən, yazılı abidələrdən götürülmüş adlardan daha çox linqvotarixi xarakterli məlumat əldə etmək olur.

Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər coğrafi adların sistemində təsir göstərir. Köhnə adlar yeniləri ilə əvəz olunur və ya adlar başqa üsullarla düzəlir. İctimai-iqtisadi və siyasi həyatda baş verən mürəkkəb proseslər toponimiyada da güclü dəyişikliklərə səbəb olur. Yeni toponimlər öz dövrünün məzmununu parlaq şəkildə əks etdirə bilər: Razin – Bakıxanov qəsəbəsi, Serebrovski – Qaraçuxur qəsəbəsi, Kirov – Rəsulzadə qəsəbəsi, Primorsk – Sahil qəsəbəsi, Artyom – Pirallahı adası, Ciloy – Çilov adası, XI Qızıl Ordu – 20 Yanvar meydanı, Krasin – Səbail meydanı, Komsomol – Suraxanı dairəsi və s. Nominasiya prinsiplərində baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri nəticəsində antropotoponimlərin yeni qrupu – memorial adlar əmələ gəlir. Buna baxmayaraq, nominasiyanın bu prinsipi başlıca prinsiplərdən biri kimi həmişə advermədə iştirak edir.

Mikrotoponimiyada nominasiya prosesi təbii yolla baş verir, adlar, bir qayda olaraq, obyektin təbii xüsusiyyətlərini əks etdirir. Mikrotoponimlər insanların həyatı ilə daha sıx bağlıdır. Digər onimlər kimi, mikrotoponimlər də nominativ və fərqləndirmə funksiyalarını yerinə yetirir, yəni obyektə həm adlandırır, həm də başqa obyektlərdən fərqləndirir. Ən müxtəlif təbii obyektlərin adlarını əhatə edən mikrotoponimik sistemdə atributiv birləşmələr və cümlə konstruksiya çoxluq təşkil edir: Əyri dərə, Sarı qaya, Qırx buلاق, Güngörməz dərə, Orta dağ, Güləndamölən sahəsi, Məşədiabbas yeri və s. Mikrotoponimlərin əsas mənbəyi ümumi sözlərdir. Lakin hər ümumi söz mikrotoponim ola bilməz. Burada müəyyən qanunauyğunluqlar üzrə sözlərin seçimi baş verir. Çox vaxt toponimik terminlər yeni mənalandırma nəticəsində mikrotoponimə çevrilir.

Urbanonimiyada ictimai tendensiya ilə ifadə olunmuş şüurlü nominasiya prosesi həyata keçirilir. Bu, süni nominasiya prosesidir. Şəhərlərdə küçə və meydanların ticarətlə əlaqədar, görkəmli şəxslərə görə, dini obyektlərə görə, həmin yerlərdə insanların məşğul olduğu peşə və sənətə görə, idarə və müəssisələrə və s. görə adlandırılması meylə üstün olmuşdur. Şəhərlərin fərdi cəhətləri saysız-hesabsızdır, çünki bu cəhətlər şəhərin arxitekturası, əhalinin tərkibi, tarixi hadisələr, şəhərin mədəni həyatı və s. ilə müəyyən

edilir.

Oroqrafik obyektlərin nominasiyasında onların özünəməxsus xüsusiyyətləri mühüm rol oynayır. Həmin xüsusiyyətlər bunlardır: relyef forması, yerləşdiyi mövqe, həcmi, süxurların rəngi və tərkibi, baş vermiş hadisə və s. Bundan başqa, metafora oroqrafik obyektlərin nominasiyasında geniş yayılmış üsullardandır.

ACIDAĞ – Goranboy rayonu ərazisində dağ. Dağın adındakı acı sözü oradakı otların acı olmasını əks etdirir. İlin üç fəslində (yaz, yay, payız) bu ərazidəki otlar acı olduğu üçün heyvanlar yemir...

QARADAŞ – Lerik rayonunun ərazisində dağ. Vulkan mənşəli dağın tərkibi qara rəngə çalan maqmadan ibarət olduğu üçün belə adlandırılmışdır...

TUFANDAĞ – Qusar rayonu ərazisində dağ. Baş Qafqaz silsiləsindədir. Xalq arasında deyildiyinə görə, bu ad dağda tez-tez şiddətli külək, çovğun, tufan qopması ilə bağlıdır (2, s.47, 132, 473).

Su obyektlərinin nominasiyası da müxtəlif prinsiplər üzrə həyata keçirilir. Bu obyektlər ərazinin relyef xüsusiyyətlərinə, suyun rənginə, ətrafdakı bitkilərə, obyektin formasına, həcminə, suyun axmasına, ətrafdakı landşaftın xüsusiyyətlərinə, obyektin konkret növünə, heyvan adlarına, ərazinin hüdudlarına, suyun dibindəki torpağın xüsusiyyətlərinə, mövqeyə və s. görə adlandırılır.

QAMIŞLI – Kəlbəcər rayonu ərazisində çay. Tərtər çayının qolu. Çay sahillərində çoxlu qamış bitməsi ilə əlaqədar belə adlanmışdır.

QIRĞI – Gədəbəy rayonu ərazisində çay. Axınca çayının qolu. Çaya ad mövqeyinə, yəni, Qırğı (quş adı) daşı adlı qayamın yaxınlığından axmasına görə verilmişdir (2, s.120, 160).

Beləliklə, coğrafi adlar təsadüfi və ixtiyari deyil, ərazinin bu və ya digər xüsusiyyətini, obyektin səciyyəvi əlamətlərini əks etdirir. Həmin əlamətləri ümumi şəkildə belə xarakterizə etmək olar:

1. Obyektin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə (rəng, forma, həcm, bitki örtüyü, heyvanlar aləmi, mövqe və s.) görə adlandırılması.

2. Obyektin hər hansı bir şəxsə görə adlandırılması (burada şəxsin adı, soyadı, ictimai vəziyyəti, milliyəti, təsərrüfat fəaliyyəti və s. əks olunur).

3. Obyektin digər obyektlərlə münasibətinə görə adlandırılması.

Göy cisimlərindən ilk dəfə nominasiyaya cəlb edilən planetlər olmuşdur. Onlara allahların adları verilmişdir. Qeyd edək ki, bu proses transonimləşmənin bir nümunəsidir.

Bürç və ulduz adları qədim insanların kosmoloji təsəvvürləri ilə sıx bağlıdır. Bürç adlarında qədim insanların dünya haqqında təsəvvürləri, bilikləri, ətraf aləmi dərk etmə prosesinin xarakteri öz əksini tapır. Bürclərin nominasiyasının əsasında duran yalnız forma və kəmiyyət əlamətləridir.

Ulduzların nominasiyasının əsasını bir neçə obyektiv əlamət təşkil edir: rəng, səmada görünmə vaxtı, hərəkətinin xüsusiyyətlə-

ri, parılısı və s.

Heyvan və quşlara advermənin qədim tarixi vardır. «İnsanlar heyvanlara ad verməklə həm onları bir-birindən fərqləndirir, həm də o, heyvanlarla danışa bilməsə də, bir növ özü ilə onlar arasında müəyyən ünsiyyət yaradır. Heyvanlar, hətta xüsusi adı olan ev quşları, əhliləşdirilmiş vəhşi və çöl quşları adları ilə çağırılanda, onlar çağırılan yerə gəlir, sahiblərinin səsini tanıyır, müxtəlif təqlidi sözləri «başa düşürlər» (1, s.70). V.Taşitskinin fikrincə, heyvanların ləqəbləri elə bir dil faktıdır ki, bunlarda insanın onomastik yaradıcılığı öz əskini tapır (5, s.210). İnsanın bu və ya digər heyvana münasibəti ona verdiyi adda əks olunur. Heyvanlara çox vaxt xarici görünüşünə, təbiətinə görə ad verilir: Ağ at, Boz madyan, Göyxallı (at), Gümüşü düyə, Xallı inək, Qaçaqan (qoyun), Sarıbaş (it), Qurdbasan (it), Mərmər pişik və s.

Zoonimlərin təsviri və hərtərəfli təhlili zoonimikonu bütövlükdə təyin etməyə, heyvanların nominasiyasının tipikliyinə müəyyənləşdirməyə, ləkəmləri meydana çıxarmağa imkan verir.

Antroponimlərin yaranma yolları fərqi və təkrar olunmazdır. Lakin bu fərqlikdə bütün xalqlara məxsus olan bir ümumilik də vardır. Bu, adların motivləşməsi, müxtəlif antroponimik proseslər və s. ilə bağlıdır. Antroponimlər müəyyən tarixi dövrdə konkret ictimai mühitdə yaranır. Şəxs adları ilə ləqəb və təxəllüslər denotatla əlaqəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Şəxsə hər hansı bir ad şərti olaraq verilir. Xüsusən türk xalqlarında kişi adlarının yaranmasında iştirak edən vahidlər, əsasən, müsbət motivli, igidlik, məğrurluq, qüdrətlik çalarlı, qadın adlarının yaranmasında iştirak edən vahidlər isə gözəllik çalarlıdır. Şəxs adları müxtəlif prinsiplər üzrə verilir: xatirə advermə, apelyativin mənasına görə, qafiyəli advermə və s. Qız uşağının çox olduğu ailələrdə bəzən mənfi emosiyalı adlara rast gəlinir. «Mənfi emosiyalı qadın adlarının yaranması əski inamla, konkret desək, «qız uşağı dalbadal doğulan ailələrdə axırıncı qıza Qızqayıt, Oğlangərək və s. adlar verilsə, bir daha qız uşağı deyil, oğlan doğular» inamı ilə bağlıdır. Türk estetikasının zənginliyindəndir ki, bəzən belə şəraitdə də mənfi emosiya müsbət motivli adla ifadə olunmuşdur (məsələn, Gülbəs, Gülyetər, Bəslər və s.)» (6, s.133). Müasir dövrdə isə bu prinsip üzrə nominasiya daha məhsuldar deyil.

Şəxs adları bir insanı digərindən fərqləndirməyə xidmət edir. Ləqəblər isə bilavasitə şəxsin özü, xarici görünüşü, xarakteri, peşəsi, sənəti, məşğuliyyəti, milliyyəti, yaşayış yeri və s. ilə əlaqədar olur. Təxəllüslərin yaranmasında əsas prinsip budur ki, burada advermə fərqi xarakter daşıyır, yəni təxəllüs şəxsin özü tərəfindən seçilir. Bir sıra antroponimik kateqoriyalar, məsələn, soy adları, şəxs adlarının bir qismi, onların qısaldılmış formaları, təxəllüslər, gizli imzalar süni adlar hesab olunur.

Beləliklə, onomastik nominasiya prosesində onimlər əks etdirdiyi obyektin, denotatın mahiyyətinə uyğun yaranır. Nominasiyanın əsas inkişaf yolları və xüsusi adların tipləri bütün xalqlar-

da oxşardır. Heç bir ad boş yerə yaranmır, obyektin adlandırılmasına ehtiyac yarandıqda meydana çıxır. Hər bir ad əsaslandırılır və dildə təsbit olunur. Mənasız ad yoxdur, bu məna linqvistik təhlilə üzə çıxarıla bilər. Nominasiya aktı və onun prinsipləri dil qanunları, advermədə iştirak edən insanın psixologiyasının xüsusiyyətləri ilə idarə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1987.
2. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 1999.
3. Bakı şəhərinin toponimik məlumat kitabı. Bakı, 1999.
4. Nuriyev E. Azərbaycan toponimiyasının yaranma qanunauyğunluqları haqqında bəzi qeydlər – Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin VII qurultayının materialları. B., 1998.
5. Поротников П. Из уральской зоонимии – Восточнославянская ономастика. Москва, 1972. .
6. Tanrıverdiyev Ə. Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri. Bakı, 1996.

ЗАКОНОМЕРНОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ ИМЕН

Р.Ю.ГАБИБЛИ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о принципах номинации, о закономерностях образования онимов. Номинация и ее принципы основаны на законах языка. В процессе номинации ономастические единицы образуются соответственно сущности объекта, денотата. Номинация – необходимое и закономерное явление в истории общества.